

Anneke Brock
Maarten Kwakernaak
Freek de Meere
Hans Boutellier

Literatuurstudie Sociale Cohesie

Ten behoeve van de ontwikkeling van de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA)

Literatuurstudie Sociale Cohesie

Ten behoeve van de ontwikkeling van de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA)

Auteurs

Anneke Brock

Maarten Kwakernaak

Freek de Meere

Hans Boutellier

Utrecht, juni 2019

Inhoud

1	Inleiding: de focus op sociale cohesie	4
2	Begripsafbakening: de boel bij elkaar houden?	5
3	Dimensies sociale cohesie	7
3.1.	Gelijkheid	7
3.2.	Veiligheid	8
3.3.	Sociaal contact	8
3.4.	Leefomgeving	9
3.5.	Betrokkenheid en vertrouwen	11
4	Het belang van schaalniveau voor beleid op sociale cohesie	13
5	Conclusie	14
6	Literatuurlijst	16

1 Inleiding: de focus op sociale cohesie

Ruim een eeuw geleden presenteerde de socioloog Émile Durkheim (1893) een eerste verdiepende publicatie rond het concept sociale cohesie. Sociale cohesie gaat over samenhang in de maatschappij en uit zich in de wil en het vermogen van mensen om samen te leven en werken (WRR, 2018). Nog altijd wordt het begrip sociale cohesie veelvuldig gebruikt, onder andere in de context van overheidsbeleid. Beleidsmakers hebben krachtige middelen in handen om positieve invloed uit te oefenen op sociale cohesie, door het stimuleren van bijvoorbeeld veiligheid, gezondheid, leefbaarheid en inclusie op de arbeidsmarkt. Beleidsinitiatieven kunnen ook een negatieve uitwerking hebben op sociale cohesie, bijvoorbeeld als onderlinge verschillen versterkt of benadrukt worden.

Bij beleidsmakers bestaat soms een beperkt bewustzijn van de invloed van hun keuzes op sociale cohesie. De complexiteit van sociale cohesie maakt het ook moeilijk te overzien en het meten ervan is problematisch. Verwarring over en selectieve interpretatie van het concept sociale cohesie kunnen ertoe leiden dat *probleemvervreemding* ontstaat. Bij probleemvervreemding bestaat het risico dat impact op sociale cohesie onderbelicht blijft, of dat de term alleen symbolisch gebruikt wordt, ter aankleding van beleidsstukken, met een definitie die past bij een gewenste uitkomst. Er is dan geen sprake van een serieuze conversatie over een mogelijk probleem (Rein & Schön, 1995). Probleemvervreemding leidt op deze manier tot een zekere betekenisloosheid van beleid (Tummers et al., 2009).

Met de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA) is een handreiking ontwikkeld voor de Rijksoverheid om bewust om te gaan met de maatschappelijke impact van beleid. Het concept sociale cohesie biedt hiervoor een zinvol en passend kader. Voorliggende literatuurstudie is de onderlegger van de MIA en dient ertoe de geschetste probleemvervreemding te ondervangen en het concept te ontleden tot een aantal dimensies en wegingsfactoren. De centrale vragen luiden:

- Welke dimensies kunnen onderscheiden worden binnen het concept sociale cohesie?
- Welke wegingsfactoren kunnen onderscheiden worden binnen deze dimensies?
- Welke relevantie draagt dit voor de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA)?

In deze literatuurstudie hebben wij gekozen voor een conceptueel kader van de sociologen Forrest & Kearns (2000; 2001). De keuze voor dit multidimensionele kader komt voort uit de wens om een instrument te ontwikkelen dat toegepast kan worden in een breed aantal vraagstukken binnen de gehele Rijksoverheid.

Leeswijzer

Deze literatuurstudie begint met een begripsafbakening van sociale cohesie en een onderbouwing van de keuze voor het leidend theoretisch kader van Forrest & Kearns (hoofdstuk 2). In de hoofdstuk 3 worden de vijf dimensies van sociale cohesie gepresenteerd: (3.1) Gelijkheid (3.2) Veiligheid (3.3) Sociaal contact (3.4) Leefomgeving en (3.5) Betrokkenheid en vertrouwen. Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 het belang van het schaalniveau benadrukt in vraagstukken rond sociale cohesie. Deze studie sluit af met een concluderend hoofdstuk (5), waarin de hoofdvragen worden beantwoord.

2 Begripsafbakening: de boel bij elkaar houden?

Het concept sociale cohesie werd voor het eerst uitgewerkt in Durkheim's 'The division of Labor and Society' (1893). Durkheim benadrukt dat er in een cohesieve samenleving sociale solidariteit bestaat: er is collectieve kracht waaruit individuen kunnen putten (Durkheim, 1951). Sinds Durkheim zijn sociaal wetenschappers gaan erkennen dat de maatschappij niet zomaar bestaat uit een samenraapsel van individuen en dat de factoren die het welzijn van een bevolking bepalen niet kunnen worden beperkt tot individuele kenmerken.

Gedurende de twintigste eeuw kreeg sociale cohesie aandacht in het beleid in Europa, naargelang een aantal cohesieve elementen van de samenleving begonnen te eroderen. In deze context werd sociale cohesie een politiek vraagstuk, niet alleen omdat bestaand sociaal beleid vaak ineffectief bleek, maar ook doordat extreme herverdelingsmaatregelen als onwenselijk werden ervaren. De wetenschappelijke discussie ontwikkelde zich parallel aan de discussie over sociale cohesie in de beleidssfeer.

Met het toenemend gebruik van het begrip sociale cohesie binnen politiek, beleid en wetenschap, zijn er verschillende pogingen gedaan tot een definitie van sociale cohesie te komen, vanuit economische, sociologische en politico-logische invalshoek. In onderstaande tabel is een selectie van definities van het begrip sociale cohesie te vinden en is een weergave van de breedte van interpretaties van het concept:

Definities van sociale cohesie

Durkheim (1893)	De lijm die de samenleving bij elkaar houdt.
Bourdieu (1987)	De middelen die individuen uit hun netwerken extraheren.
Putnam (1993)	Kenmerken van sociale organisatie, zoals vertrouwen, normen en netwerken, die de efficiëntie van de samenleving via gecoördineerde acties coördineert.
Maloutas & Pantelidou Malouta (2004)	De mate waarin er sprake is van sociale controle, sociale netwerken, vertrouwen in andere bewoners en een zekere bereidheid samen te zoeken naar oplossingen voor collectieve problemen.
Chan, To & Chan (2006)	De mate van onderlinge verbondenheid.
Huygen & De Meere (2008)	De interne bindingskracht van een sociaal systeem.
Boers, Van Steden & Boutilier (2008)	De sociale verhoudingen en sociale omgang tussen mensen.
Sociaal Cultureel Planbureau (2008)	De mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijke leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving.
Tolsma, Van der Meer & Gesthuizen (2009)	De sociale harmonie die het publieke en private leven verbetert via gevoelens van vertrouwen en de participatie in netwerken en burgerorganisaties.
Raad van Europa (2010)	De capaciteit van de samenleving om de welvaart en het welzijn van alle burgers te waarborgen, ongelijkheden te minimaliseren en polarisatie te vermijden.
WRR (2018)	Wat een gemeenschap bij elkaar houdt en het vermogen van burgers om samen te leven en samen te werken.

De breedte van het concept en de variëteit van definities maakt operationalisatie een uitdaging voor de wetenschap. Aangezien het begrip sociale cohesie duidelijk een meerlaags concept is, is het opmerkelijk dat de toe- of afname ervan vaak langs één factor wordt gemeten. Botterman, Hooghe en Reeskens (2011) benadrukken dat er rekening gehouden moet worden met de verschillende dimensies die met het sociale cohesie samenhangen. Empirisch onderzoek naar sociale cohesie laat bovendien zien dat dimensies van sociale cohesie sterk met elkaar samenhangen, wat de complexiteit verder vergroot. Het onderzoek van Dekker (2007) laat bijvoorbeeld zien dat de sociale relaties tussen burgers een verklaring bieden voor de mate van burgerparticipatie in de lokale democratie of de hoeveelheid informele vrijwilligersverbanden. De bevindingen maken duidelijk dat burgers meer participeren wanneer ze veel contacten binnen de gemeenschap hebben en ze afwijkend gedrag (in relatie tot de norm) afwijzen. Sociale cohesie moet dus zeker niet worden gezien als een eendimensionaal concept, maar kan worden gezien als domein van aan elkaar gerelateerde fenomenen die ieder verschillende theoretische posities innemen (Friedkin, 2004, p. 409). Dimensies 'kleven' als het ware aan elkaar vast om samen een betekenisvol geheel te vormen (Novy et al., 2012; Chan et al., 2006, p. 289).

De meest passende empirische onderbouwing met een multidimensionale, conceptuele benadering lijkt voort te komen uit een studie van de sociologen Forrest & Kearns (2000; 2001). Sociale cohesie is volgens hen de harmonieuze ontwikkeling van verschillende maatschappelijke groepen langs gemeenschappelijke economische, sociale en ruimtelijke standaarden. Deze benadering laat goed zien dat sociale cohesie niet over één onderwerp gaat, maar over een set van vraagstukken, die verschillende dimensies van samenleven beslaat.

Kearns en Forrest (2000) maken onderscheid tussen vijf verschillende dimensies van sociale cohesie, die resulteren in een zeer inclusieve benadering dit concept. Een ruime meerderheid van onderzoeken rond sociale cohesie richt zich enkel op het algemeen democratisch vertrouwen in de samenleving of

de opbouw van sociale netwerken tussen verschillende groepen, waar het onderzoek van Kearns en Forrest ook kijkt naar domeinen als gelijkheid, veiligheid en leefomgeving. Bij de domeinen die zij onderscheiden kan aangemerkt worden dat een sterke score op de ene dimensie niet automatisch betekent dat er sprake is van een sterke score op de andere dimensie van sociale cohesie (Beauvais & Jenson, 2002; Dekker & Bolt, 2005; Forrest & Kearns, 2001; Kearns & Forrest, 2000). De vijf dimensies betreffen:

- Sociale solidariteit en welvaartsverdeling (gelijkheid)
- Sociale veiligheid en sociale controle (veiligheid)
- Sociale netwerken en sociaal kapitaal (sociaal contact)
- Plaatsgebondenheid en identiteit (leefomgeving)
- Gedeelde waarden en politieke cultuur (betrokkenheid en vertrouwen)

Bovenstaande dimensies bieden de basis voor voorliggende literatuurstudie. Gestuurd door de literatuur worden er per domein verschillende wegingsfactoren besproken. Om tot deze dimensies te komen is er gezocht naar literatuur onder de termen "*dimensions of social cohesion*", "*domains of social cohesion*", "*conceptualisation of social cohesion*" en "*social cohesion and societal domains*". Vervolgens is er op basis van de gehanteerde definitie van Kearns & Forrest (2000) gericht gezocht op "*civic norms and values and social cohesion*", "*(perceived) social safety and social cohesion*", "*social control and social cohesion*", "*social capital*", "*place identity and social cohesion*" en "*social solidarity and social cohesion*".

3 Dimensies sociale cohesie

3.1. Gelijkheid

De eerste dimensie van sociale cohesie heeft betrekking op de invloed van gelijkheid - en ongelijkheid - op sociale cohesie. Binnen deze dimensie kan onderscheid gemaakt worden tussen (1) Inclusieve sociale diensten, (2) inkomensverschillen en (3) kansen voor sociale mobiliteit, die nodig zijn om gelijke kansen en een gevoel van rechtvaardigheid te krijgen. Solidariteit wordt hiermee gelinkt aan vormen van herverdeling (Kearns & Forrest, 2000) en sociale contracten van de welvaartsstaat.

Inclusieve sociale diensten zijn fundamentele waarden voor sociale solidariteit (Ranci, 2011; Forrest & Kerans, 2001). In een cohesieve samenleving bestaat maatschappelijke verantwoordelijkheid voor rechtvaardigheid; het is belangrijk dat alle groepen, langs alle scheidslijnen in de samenleving gelijke toegang hebben tot sociale diensten en de infrastructuur, variërend van het openbaar vervoer en publieke ruimtes en huisvesting, tot gezondheidszorg en (hoger) onderwijs (Novy et al., 2012). Sociale cohesie biedt hier een bredere benadering dan simpelweg sociale inclusie, omdat het ook gelinkt wordt aan het functioneren van de democratie en de 'gezondheid' van de samenleving: een punt dat verder zal worden uitgewerkt in de vijfde dimensie (betrokkenheid en vertrouwen).

Inkomensverschillen hebben volgens Kearns en Forrest een negatieve invloed op sociale cohesie: 'Inkomensongelijkheid legt druk op sociale cohesie via de stress, frustratie en familieconflicten die zij produceert, wat weer leidt tot problemen met criminaliteit en geweld' (Kearns & Forrest, 2000, p. 999). Ranci

(2011) wijst naar het belang niet exclusief naar de positieve relatie tussen sociale cohesie en economische groei te kijken, maar ook rekening te houden met een negatieve relatie: economische groei brengt ook vaak sociale polarisatie met zich mee, doordat lang niet alle bevolkingsgroepen in even grote mate de vruchten plukken van de nieuwe economische ontwikkelingen.

Kansen voor sociale mobiliteit (niet te verwarren de met fysieke, ruimtelijke mobiliteit) betekent de mogelijkheid om zich te ontwikkelen en vooruitgang te boeken binnen verschillende groepen en 'regio's' in een samenleving. Gemeenschappen waarin er sprake is van een hoge mate van ongelijkheid tussen klassen, waar armoede als het ware 'aangeboren' is en mobiliteit tussen klassen beperkt is, kennen over het algemeen lagere niveaus van sociale cohesie (Hsieh & Pugh, 1993).

Onderzoek van de WRR (2018) laat verder voorzichtig zien dat naarmate het aandeel inwoners met een niet-Nederlandse achtergrond in een buurt hoger is, bewoners met een Nederlandse achtergrond de buurtcohesie als zwakker beoordelen. Uit deze verkenning valt hiernaast op te maken dat de individuele kenmerken leeftijd, inkomen, huishoudsamenstelling en het al dan niet hebben van een uitkering, ook van belang zijn voor hoe men de buurtcohesie beoordeelt.

Vanuit beleid is sociale solidariteit een belangrijke factor: waar beleid uiteenlopende impact heeft op verschillende groepen, kan dit nieuwe tegenstellingen creëren of versterken. Dit kan betrekking hebben op de inkomensverschillen die zich voortbewegen langs de maatschappelijke lijnen van mannen en vrouwen, werkenden en niet-werkenden, solidariteit van mensen met migratieachtergrond en zonder migratieachtergrond, mensen in ziekte en mensen in gezondheid, mensen met of zonder religie, mensen die hoogopgeleid, middelbaar opgeleid of laagopgeleid zijn, en mensen die sociaal mobiel zijn of sociaal minder mobiel.

3.2. Veiligheid

De tweede dimensie van Kearns en Forrest (2000) betreft veiligheid. Voor sommige onderzoekers betekent sociale cohesie hoofdzakelijk hoe een veilige samenleving tot stand komt (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). De WRR (2018) beschouwt sociale veiligheid als een van de belangrijkste indicatoren van sociale cohesie. Binnen deze dimensie van sociale cohesie kan onderscheid gemaakt worden tussen (1) **objectieve veiligheid**, (2) **subjectieve veiligheid** en (3) **sociale controle**.

Objectieve veiligheid wordt bepaald door het daadwerkelijk plaatsvinden van criminele activiteiten, zoals diefstal of geweld. Objectieve veiligheid laat zich meten door het plaatsvinden van delicten en de kans op daderschap van delicten, ofwel *delinquentie*. Subjectieve veiligheid is de perceptie van sociale veiligheid, ofwel *veiligheidsgevoelens* (Van Noije & Wittebrood, 2007; Oppelaar & Wittebrood, 2006; Ruijsbroek et al., 2015). Waar delinquentie relatief makkelijk meetbaar is in cijfers, gaat het bij veiligheidsgevoelens om een 'veelheid aan emoties, opvattingen en opinies' (Oppelaar & Wittebrood, 2006, p.9) en zijn daarmee moeilijker te becijferen. Algemene gevoelens van onveiligheid geven, 'eerder een indicatie van een gevoel van onbehagen, dan dat ze iets zeggen over angst voor criminaliteit' (Wittebrood, 2006, p.190). Delinquentie en veiligheidsgevoelens zijn niet altijd sterk aan elkaar verbonden: een afname van delinquentie leidt zeker niet altijd tot toename van veiligheidsgevoelens.

Andere auteurs (Boutellier, 2004; Blokland-Potters & Soenen, 2004) benadrukken dat (on)veiligheidsgevoelens niet alleen gaan over percepties van risico's van criminaliteit, maar ook over algemene gevoelens van angst en onzekerheid. Kennis speelt hierin een belangrijke rol. Ontbreekt voldoende goede informatie, dan ervaart men zoals de Poolse socioloog Pjotr Sztompka (1999) beschreef: 'geen vertrouwen, geen wantrouwen, maar *mistrust*': men kan geen inschattingen maken van het gedrag van anderen, omdat men geen kader heeft om het gedrag te kunnen plaatsen.

Onderzoek van Ruijsbroek et al. (2015) bevestigt dat objectieve en subjectieve veiligheid de omgang tussen burgers beïnvloedt. Mensen beperken in een bepaalde mate hun activiteiten buiten de deur, wanneer zij zich hier onveilig voelen (McGinn et al., 2008; Foster et al., 2014). Dit levert vervolgens barrières op voor sociale relaties en interactie onder burgers. Er ligt daarom een sterke verbinding met de dimensie sociale relaties en netwerken.

Kearns en Forrest spreken binnen deze dimensie tot slot over sociale controle als belangrijke factor van sociale cohesie. Blokland (2009, p.24) definieert *sociale controle* als 'het toezicht houden op en (waar mogelijk) ingrijpen in het handelen van anderen in de openbare ruimte'. Zulk toezicht kan drie vormen hebben (Wittebrood & Van Beem, 2004, p. 291, in Blokland, 2009): informeel toezicht (zoals het letten op elkaars woning bij afwezigheid), functioneel toezicht (zoals het inzetten van wijkwachten) en formeel toezicht (beveiligingspersoneel en politie). Een omgeving waar de capaciteit van sociale controle voldoende toereikend is, leidt tot positieve veiligheidsgevoelens van burgers. Bewoners die het idee hebben dat hun omgeving veilig is, zullen deze intensiever gebruiken, zo stelt Newman (1972) Door het gebruik van de ruimte vergroten zij de veiligheid, omdat veiligheid samenhangt met intensief gebruik door burgers. Naast een heldere verbinding met justitie en veiligheidsbeleid, hangt deze dimensie daarom ook nauw samen met het ruimtelijke beleid.

3.3. Sociaal contact

De derde dimensie van sociale cohesie betreft de sociale contacten tussen burgers onderling. In cohesieve samenlevingen is volgens Kearns en Forrest (2000) sprake van sterke sociale netwerken, met veel onderlinge relaties en interactie tussen burgers. Het sociaal kapitaal (naar Putnam, 1993; 2007) dat geproduceerd wordt in deze netwerken maakt collectieve actie mogelijk in het aanpakken van maatschappelijke problemen. Sociaal kapitaal bevindt zich (1) **binnen groepen burgers (*bonding social capital*)** en (2) **tussen verschillende groepen burgers (*bridging social capital*)**.

Bonding social capital komt voort uit groepseigen netwerken: exclusieve banden tussen leden van homogene, vastgelegde groepen. Deze vorm van sociaal kapitaal is voornamelijk naar binnen gericht en zorgt voor het versterken van de exclusieve identiteit van een groep (Putnam, 1993). Deze verbanden bieden een zekere mate van geborgenheid, maar herbergen ook het risico van verstikkende, overmatige sociale controle (dimensie 2) en uitsluiting van buitenstaanders die niet bij de afgebakende groep horen. Het belang van schaalniveau komt hier duidelijk naar voren: cohesie op het niveau van een afgebakende groep kan het tegenovergestelde betekenen op niveau van de brede samenleving (zie het voorlaatste hoofdstuk).

Putnam spreekt daarnaast van *bridging social capital*, voortkomend uit 'vluchtiger' contact tussen mensen uit verschillende sociale lagen binnen heterogene, groepsoverstijgende verbanden. Deze '*weak ties*' zijn volgens Putnam nuttiger dan '*strong ties*' van homogene groepen. Ze zijn van belang, omdat ze mensen in contact brengen met grotere, meer diverse netwerken (Granovetter, 1973; WRR, 2012). De samenkomst van verschillende denkbeelden kan bijdragen aan brede, heterogene burgerparticipatie (Verhoeven, 2009, p. 87). De WRR (2012, p. 148,) vult hierop aan dat er ook zo iets bestaat als *tegenbinding* tussen burgers, een begrip dat geïntroduceerd werd door socioloog Kees Schuyt (Schuyt, 2006). Bij tegenbinding worden tegenstellingen niet overbrugd, maar erkend, waardoor zij niet leiden tot destructief sociaal gedrag. Deze '*weak ties*' scheppen gemene delers tussen mensen die 'die niets met elkaar [gemeen] hebben anders dan een belang bij een civiele, 'fatsoenlijke', invulling van hun samenleving' (Brandsen et al., 2010). Henning & Lieberg (1996) geven bovendien aan dat *weak ties* leiden tot versterking van gebiedsidentiteit, veiligheidsgevoel en thuisgevoel, waarmee opnieuw de onderlinge afhankelijkheid met andere dimensies van sociale cohesie kan worden opgemerkt.

Voor beleidsmakers is het stimuleren van sociale relaties en netwerken een manier om invloed uit te oefenen op sociale cohesie. De RMO (2005) definieert het stimuleren van verbinding als 'het duurzaam of herhaald bij elkaar

brengen van mensen uit andere wijken, groepen of instituties, zodat er sociale netwerken kunnen ontstaan – vooral daar waar mensen nu met de ruggen naar elkaar staan' (p. 16). Op lokaal niveau betekent dat bijvoorbeeld het stimuleren en organiseren van ontmoetingsactiviteiten. Wil er überhaupt sprake zijn van contact, dan moeten individuen en groepen elkaar immers op zijn minst een keer hebben ontmoet of gezien. Het gaat bijvoorbeeld om straat- of buurtfeesten en interculturele festivals, maar ook over 'uitgelokte', spontane ontmoetingen. De redenering achter veel 'ontmoetingsprojecten' luidt echter dat het in contact brengen van mensen ertoe zal leiden dat deze mensen hun contacten vanzelf zullen uitbouwen of, nog verdergaand, dat er wederzijdse hulprelaties ontstaan. In de literatuur wordt deze impliciete verwachting aangeduid als de contacthypothese (Pettigrew & Tropp, 2006). Of ontmoeting tot een positief en duurzaam contact leidt, is niet in algemeenheid vast te stellen. In ieder geval moet het belang van samenlevingsvertrouwen worden benadrukt (Gijsberts et al., 2012): voor het vormen van sterke netwerken helpt het als vertrouwen bestaat in reeds bestaande verbindingen. In een werkelijk cohesieve samenleving bestaat dit vertrouwen en kunnen dilemma's en problemen worden opgelost met collectieve actie (Kearns & Forrest, 2000, p.1000).

3.4. Leefomgeving

Forrest & Kearns (2000; 2001) benadrukken het belang van plaatsgebondenheid, gebiedsidentiteit en de ruimte voor sociale cohesie. Binnen deze dimensie kan onderscheid gemaakt worden tussen (1) **gebiedsidentiteit** (2) **faciliteren ontmoeting in de ruimte** en (3) **fysieke mobiliteit en bereikbaarheid**.

Gebiedsidentiteit zou bijdragen aan gevoelens van veiligheid, verbinding tussen mensen en behoud van groepsidentiteit en draagt daarmee positief bij aan verschillende dimensies van sociale cohesie (Dekker & Bolt, 2005). Deze relatie tussen sociale cohesie, plaatsgebondenheid en identiteit wordt sterk bepaald door het schaalniveau waarop gekeken wordt. Enerzijds wordt aangenomen dat plaatsgebondenheid en identiteit een basis zijn voor gedeelde normen en

waarden en bijdragen aan de mate waarin mensen participeren in de samenleving (Massey, 1991). Het kan er echter ook toe leiden dat gesloten samenlevingen naast elkaar bestaan, wanneer de schaalgrootte van het gebied waarmee men zich identificeert beperkt is. Dit betekent niet alleen het aangaan van verbindingen binnen de vertrouwde omgeving, maar ook onwil om deel te nemen of zich thuis te voelen in de bredere maatschappij: *'one place's cohesion may be the society's destruction'* (Kearns & Forrest, 2000, p. 1001). Lokale cohesie kan op deze manier lijnrecht tegenover cohesie op niveau van de bredere samenleving staan, iets wat Fukuyama (1999) 'miniaturisatie' van de maatschappij noemt.

Sociale cohesie is volgens Madanipour (1998, 2003) voor een belangrijk gedeelte een sociaalruimtelijk thema. De mate waarin en manier waarop mensen zich met elkaar verbinden is immers afhankelijk van mogelijkheden om te ontmoeten: verbondenheid ontstaat alleen als mensen toegang tot elkaar hebben. *Ruimte voor ontmoeting* speelt daarom een belangrijke rol in het faciliteren van sociale cohesie. In het rapport 'Vertrouwen in de buurt' constateert de WRR dat het belang van alledaagse ontmoetingsplekken wordt onderschat (WRR, 2005). Daarbij gaat het niet alleen om intensief, persoonlijk contact, maar ook om publieke familiariteit: een vertrouwdheid op basis van herhaalde observatie van anderen (Blokland, 2009, 27-28; Goffman, 2005); een vorm van de eerder genoemde *weak ties*: 'Publieke familiariteit resulteert uit geregelde ontmoetingen tussen vreemden die daardoor 'ontvreemd' raken. Dat is een voorwaarde voor het opbouwen van vertrouwen en het creëren van een 'comfort zone'/thuis voelen'. De centrale functie van ontmoetingsplekken is de notie van publieke familiariteit (Blokland, 2009) en kunnen *weak ties* faciliteren.

Waar ontmoetingsplekken kunnen bijdragen aan sociale cohesie, kunnen tal van ruimtelijke barrières cohesie juist beperken. De meest bepalende ruimtelijke barrières voor cohesie zijn bijvoorbeeld landgrenzen, waar mensen met institutionele en ruimtelijke barrières letterlijk tegengehouden worden om te interacteren met elkaar (Madanipour, 1998 p. 193). Maar ook plaatselijke barrières zoals wegen, water en verbod op betreden van (omheinde) private ruimte

bepalen de toegang tot elkaar en kunnen cohesie beperken en bijdragen aan eerdergenoemde miniaturisatie. Sociale cohesie kan dan ook niet losgezien worden van fysiek ingrijpen in de leefomgeving van burgers (Bolt, Phillips & Van Kempen, 2010). De bouwstenen van sociale cohesie liggen, vrij letterlijk, in de indeling van ruimte en de vormgeving van plaatsen (Kearns & Forrest, 2000, p. 1001).

Ruimtelijk beleid heeft sterke instrumenten, maar ook potentieel destructieve kracht voor sociale cohesie, wanneer bewust of onbewust nieuwe barrières worden gecreëerd. Grenzen en barrières hebben per definitie geen cohesieve werking, maar kunnen – als gevolg van ruimtelijk beleid - ook als 'zoom' dienen in plaats van als barrière (Lynch, 1960). Denk aan een park dat een nieuwbouwwijk en een bestaand dorp verbindt, of een winkelcentrum onder de sporen van een treinstation, waar inwoners uit twee stadsdelen elkaar tegenkomen. Dempsey (2008, p. 107) laat in zijn onderzoek zien dat de kwaliteit van de publieke ruimte op verschillende manieren positief bijdraagt aan sociale cohesie in de buurt: via toegankelijkheid (accessibility), dichtheid, aantrekkelijkheid, verbondenheid, leesbaarheid, onderhoud, natuurlijke sociale controle en het karakter van een wijk.

Waar toegang tot elkaar van belang is voor ontmoeting binnen een samenleving, komt de thematiek van *fysieke mobiliteit en bereikbaarheid* als vanzelfsprekend naar voren. De relatie tussen sociale cohesie en mobiliteit is complex, geven Forrest & Kearns aan. Enerzijds leidt grotere mobiliteit tot het overbruggen van verschillen, doordat fysieke afstand een minder grote rol speelt en ontmoeting makkelijker mogelijk wordt. Anderzijds kan deze toegenomen mobiliteit een corrosief effect hebben op lokale gemeenschappen en ondersteuningsnetwerken (Kearns & Forrest, 2000, 1001-1002), doordat lokale banden verzwakt worden. Bovendien kunnen er nieuwe tegenstellingen ontstaan uit mobiliteit. Wanneer een bepaalde groep beperkte mobiliteit kent, heeft dit gevolgen voor de kansen om deel te nemen aan de samenleving: sociale exclusie ligt op de loer (Casas, 2007: 463). Toegenomen autogebruik en daaraan

gerelateerde veranderingen in de ruimtelijke inrichting en voorzieningen-aanbod trekken een scheidslijn tussen 'mobielen' en 'minder mobiele' in de samenleving. Diegenen die de fysieke mobiliteit niet hebben (bijv. vanwege financiële krapte of een fysieke beperking) hebben de mogelijkheid niet om te participeren in de samenleving of verliezen zelfs de mogelijkheid om in hun eigen lokale omgeving te blijven wonen. Sociaalruimtelijk beleid zou volgens sommige auteurs (Stanley et al., 2011; Ferreira & Batey, 2007) daarom gericht moeten zijn op het creëren van toegang tot mogelijkheden, waarbij mobiliteit een middel is om dit te bereiken.

3.5. Betrokkenheid en vertrouwen

Het vijfde domein van sociale cohesie dat Kearns en Forrest onderscheiden, houdt verband met (1) **gedeelde waarden**, (2) **vertrouwen in de rechtsstaat en politiek** en (3) **deelname aan het politiek proces**.

Een maatschappij is volgens Kearns & Forrest cohesief wanneer mensen *waarden delen*, waarmee zij gedeelde doelen nastreven. Er heersen morele principes en gedragscodes in de omgang met elkaar. Ontwikkelingen als ontzui-ling en individualisering hebben er de afgelopen decennia aan bijgedragen dat gemeenschappelijke waarden zijn vervaagd. Vanuit deze dimensie moet dan ook rekening worden gehouden met een grote diversiteit van waarden in een samenleving, die soms conflicterend zijn. Beleid gericht op het stimuleren van gemeenschappelijke waarden richt zich bijvoorbeeld op actief burgerschap, maatschappelijke participatie en tolerantie (Kearns & Forrest, 2000).

In het verlengde hiervan benadrukken Kearns & Forrest het belang van een politieke cultuur (*civic culture*), waarin gemeenschappelijke waarden en meningen van burgers hun weg vinden in instituties, waaronder ook de rechtsstaat. In een cohesieve maatschappij nemen burgers informatie niet passief tot zich, maar hebben een mening en worden ook in staat gesteld om deze te kanaliseren in politieke instituties (Forrest & Kearns, 2001, naar Almond &

Verba, 1963). Er bestaat vertrouwen in de rechtsstaat en politieke instituties. Er is betrokkenheid bij politieke systemen. Burgers geloven dat hun inbreng in instituties een verschil maakt, of dat deze instituties op zijn minst bijdragen aan een rechtvaardig proces. Een gebrek aan politieke cultuur resulteert in gebrek aan vertrouwen in het functioneren van politieke instituties: een gevoel van een 'democratisch tekort' onder leden van de maatschappij (Dekker, 2007; Bovens, 2010; WRR, 2012). Mechanismen die specifiek in werking treden bij het vertrouwen van burgers in de rechtsstaat, zijn effectiviteit (lukt het de rechtsstaat om problemen in relatie tot criminaliteit aan te pakken?), responsiviteit (lukt het de rechtsstaat om in te spelen op signalen van burgers?) en ten slotte integriteit (lukt het de rechtsstaat om principes als onpartijdigheid, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid toe te passen?) (Van den Berg et al., 2009).

Naast de wil en het vertrouwen om te participeren in democratische processen moeten burgers ook *kunnen deelnemen* in politieke instituties en beleidsma-kers kunnen bekritisieren. Het gaat erom dat wetgeving is ingericht dat er zo goed mogelijk wordt ingespeeld op deze vaardigheden, ofwel het mense-lijk 'doenvermogen' (WRR, 2017). Sommige mensen staan op het gebied van overheidsbeleid nu eenmaal voor een grotere opgave dan anderen, niet alleen vanwege verschillen in cognitief vermogen, maar ook doordat zij bepaalde achtergronden hebben die hen het idee geven dat zij minder invloed kunnen uitoefenen op beleid. De burger moet de wet niet alleen vertrouwen, maar ook 'kunnen'.

Vanuit beleid kan verkend worden hoe deze 'doenvermogens' aangeboord kunnen worden. Hierbij geldt over het algemeen dat individuen beter in staat zijn de situatie te duiden, naarmate zij meer kennis en expertise bezitten over de context waarbinnen het democratische proces zich afspeelt (Kearns & Forrest, 2000, p. 997). Daarbij kan gedacht worden aan bijvoorbeeld het aanpassen van de keuzearchitectuur per groep, zodat mensen met andere cognitieve vermogens 'niet voortdurend een beroep hoeven te doen op hun zelfcontrole' (WRR, 2017). Deze vaardigheden omvatten volgens de WRR (2012)

de mentale ruimte om zelf te kunnen bijdragen. 'Beleidsmakers moeten ook daarin burgers serieus nemen: afstand nemen, overlaten, en vertrouwen' (p. 225). Vanuit deze dimensie komt een cohesieve samenleving dus in beginsel tot stand als er gedeelde waarden zijn, burgers vertrouwen hebben in de rechtsstaat en geneigd zijn om met vertrouwen deel te nemen in politieke instituties en besluitvorming.

4 Het belang van schaal-niveau voor beleid op sociale cohesie

- Wanneer we het hebben over de wijze waarop en mate waarin invloed kan worden uitgeoefend op sociale cohesie, is het van belang te overwegen op welk schaalniveau er naar cohesie gekeken wordt. Zoals eerder benadrukt kan sociale cohesie op lokaal niveau ook betekenen dat er juist beperkte cohesie op hogere schaal bestaat. Cohesie op nationaal niveau neemt bovendien een andere, minder zichtbare vorm aan dan op nationaal niveau. Waar cohesie in een buurt zichtbaar zal zijn in concrete ontmoetingen en activiteiten, is sociale cohesie op regionaal of nationaal niveau vooral het gevoel van verbondenheid en het bestaan van een set gedeelde waarden. Dit betekent dat er op nationaal niveau een ander soort cohesie kan worden beïnvloed, met andere beleidsinstrumenten. Forrest & Kearns geven bijvoorbeeld aan dat de dimensies van sociale cohesie ‘sociale veiligheid en - controle’ en ‘sociale relaties/netwerken’ niet of minder relevant zijn voor nationaal beleid. Het is te betwijfelen of deze rigide stelling standhoudt; nationaal beleid heeft immers invloed op lokale situaties. Kearns & Forrest (2000) beschrijven per schaalniveau de relevante dimensies als volgt:
- Focus **nationaal beleid**: Beleid gericht op sociale cohesie op nationaal niveau is vooral gericht op het bevorderen van gedeelde waarden en het verminderen van welvaartsverschillen en economische verschillen tussen stad en land.
- Focus **lokaal beleid**: Op stedelijk niveau zijn de meest relevante dimensies de sociale veiligheid en – controle, het versterken van de politieke cultuur en het ontwikkelen van lokale identiteit en plaatsgebondenheid.

- Focus **buurtniveau**: Op buurtniveau ‘gebeurt’ sociale cohesie en hier ligt de nadruk dan ook op werkelijke directe interactie. De relevante dimensies zijn sociale netwerken/sociaal kapitaal en sociale veiligheid/sociale controle.
- Toegepast op een stedelijke context kan sociale cohesie worden omschreven als de sociale ijking die een lichte vorm van gemeenschap creëert tussen heterogene groepen (Cassiers & Kesteloot, 2012, p. 1910; Atkinson, 2014). In kleine dorpen hebben burgers echter vaker behoefte aan een hogere mate van sociale netwerken en sociale controle, waardoor versterking van sociale controle daar bijvoorbeeld vaker een gewenste ontwikkeling is. Dit wijst aan dat het belangrijk is om demografische kenmerken van de beoogde ‘community’ in kaart te brengen. Burgers kunnen niet allemaal hetzelfde worden behandeld als het gaat om de wil en het vermogen om samen te leven.

Dimension of social cohesion	National/ Interurban	City/ City-region	Neighbourhood
Common values /Civic culture	✓ ✓	✓ ✓	✓
Social order / Social control		✓ ✓	✓ ✓
Social solidarity / Wealth disparities	✓ ✓	✓	
Social networks / Social capital		✓	✓ ✓
Place attachment / Identity	✓	✓ ✓	✓

- ✓ ✓ Domain in which urban governance attention and efforts are clearly evident.
- ✓ Domain in which there is a case for greater attention from urban governance.

Bron: Kearns & Forrest (2000).

5 Conclusie

De complexe, gelaagde aard van sociale cohesie vormt een uitdaging voor beleid. De vraag of een samenleving cohesief is, hangt sterk af van de gebruikte definitie en operationalisatie: een resultaat van de veelheid aan interpretaties en omschrijvingen van dit begrip. Sociale cohesie is bovendien een thema dat relevant is voor alle maatschappelijke scheidslijnen in de samenleving. Er is een risico van probleemvervreemding, wanneer er geen adequate, gelaagde benadering van complexe thematiek kan worden gevonden.

De ambitie om de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA) te ontwikkelen voor Rijksbreed gebruik, vroeg dan ook om een inhoudelijk brede en zorgvuldige interpretatie van het begrip. De MIA is ontwikkeld met respect voor de diverse dimensies van sociale cohesie, met verschillende vormen van binding: individueel, maatschappelijk en tussen burgers en instituties. De *governance* van sociale cohesie snijdt dwars door diverse beleidssectoren, wat vraagt om een cross-sectorale benadering. De uitwerking van het concept sociale cohesie door Kearns & Forrest (2000; 2001) biedt hiervoor een handzaam en sterk onderbouwd kader.

Sociale cohesie gaat volgens Kearns & Forrest over gelijkheid en inkomensverschillen; aspecten van sociale veiligheid en sociale controle; de kwaliteit van sociaal contact; een gevoel van gebiedsidentiteit, de kwaliteit van de ontmoetingsruimte en bereikbaarheid; en betrokkenheid en vertrouwen in politieke instituties en de rechtsstaat. Een maatschappij met veel cohesie zou een samenleving zijn waar de verschillende waarden niet erg ver uit elkaar liggen, er weinig sociale conflicten zijn, minimale inkomensongelijkheid bestaat, waar hoge niveaus van sociale relaties zijn en een zekere (maar niet te hoge) mate

van identificatie met de regio of woonplaats. In vrijwel iedere beleidssector stil worden gestaan bij welke implicaties de wetgeving kent voor sociale cohesie. Bijvoorbeeld, wat betekent steun voor specifieke wetgeving voor de gelijkheid in de samenleving? Hoe wordt bij de inrichting van het onderwijs omgegaan met groepsoverstijgende contacten? Hoe maken we de verlening van diensten in de gezondheidszorg toegankelijk voor diverse groepen? De literatuurstudie heeft geleid tot een aantal wegingsfactoren, die in onderstaande tabel te vinden zijn.

Gelijkheid	Veiligheid	Sociale relaties	Leefomgeving	Betrokkenheid en vertrouwen
Inclusieve sociale diensten	Objectieve veiligheid (delinquentie)	Bonding: groepseigen contact (insluiting/uitluiting)	Gebiedsidentiteit	Gedeelde waarden
Inkomensverschillen	Subjectieve veiligheid (veiligheidsgevoelens)	Bridging: groepsoverstijgend contact	Faciliteren ontmoeting in de ruimte	Vertrouwen in politiek en de rechtstaat
Sociale mobiliteit	Sociale controle	Maatschappelijke participatie	Fysieke mobiliteit en bereikbaarheid	Deelname aan beleidsproces

In de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA) wordt steeds bekeken welke dimensies en wegingsfactoren relevant en toepasbaar zijn. Immers: 'een beleidsmaker die sociale cohesie op het gebied van de participatiesamenleving wil beïnvloeden zal de werkbare definitie opbouwen met bouwblokken van bijvoorbeeld groepsoverstijgend gedrag en gelijkheid, terwijl een beleidsmaker die vanuit een veiligheidsperspectief kijkt zijn concept zal bouwen met blokken als erkenning waarden van de rechtsstaat, vertrouwen in overheidsinstanties en afwezigheid van sociale spanningen' (Barkman, 2018).

Vervolgens is het van belang bewust te blijven van de schaalniveaus waarop sociale cohesie plaatsvindt en wat cohesie op het ene niveau betekent voor het andere niveau. Sociale cohesie wordt meestal gezien als een positief concept: hoe meer cohesie, hoe beter. Cohesie op het ene niveau kan echter juist het tegenovergestelde betekenen op overstijgend niveau. Er bestaan bijvoorbeeld steden die op het eerste gezicht cohesief lijken, maar bestaan uit wijken die in toenemende mate polariseren: er is cohesie binnen de wijk, maar niet tussen de wijken. Dat uit deze segregatie spanningen kunnen voortkomen, is evident. Sociale cohesie kan dus ook over discriminatie en uitsluiting gaan en een meerderheid die haar wil of een specifieke waarde oplegt aan een minderheid. Een maatschappij waarbinnen sociale cohesie bestaat binnen gemeenschappen, kan ook een maatschappij zijn waar er juist grote maatschappelijke tegenstellingen bestaan.

Vanuit dit kader is de Maatschappelijke Impact Analyseren verrijkt met inhoudelijke dimensies. De dimensies plaatsgebondenheid/identiteit/ruimte, sociale relaties en sociale veiligheid waren in de eerste instantie geen onderdeel van het instrument. Met deze verrijking is de MIA toepasbaar geworden voor een breder spectrum aan beleidsmaatregelen en wordt meer integraal gekeken naar de maatschappelijke impact van beleidskeuzes.

6 Literatuurlijst

Almond, G., & Verba, S. (1965). *Civic culture*. Little Brown: Boston, Verenigde Staten.

Atkinson, R. (2014). The urban dimension in cohesion policy: Past developments and future prospects. In: *RSA workshop on "The New Cycle of the Cohesion Policy in (Vol. 2020)*.

Barkman, F. (2018). *Van straat naar strategie: Signaleringsstructuren binnen het J&V-domein voor maatschappelijke trends*. Ministerie van Justitie & Veiligheid: Den Haag.

Beauvais, C., & Jenson, J. (2002). *Social cohesion: Updating the state of the research* (Vol. 62). Ottawa: CPRN.

Van den Berg, E. A. I. M., Kaya, E., Kommer, M. M., Niemeijer, B., & Zouridis, S. (2009). *Justitie = sociale cohesie*. Ministerie van Justitie: Den Haag.

Blokland-Potters, T. V., & Soenen, R. (2004). Veilig met de tram: Een etnografisch perspectief op veiligheid in het openbaar vervoer. *Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*, 31(3), 173-184.

Blokland, T. (2009). Celebrating local histories and defining neighbourhood communities: Place-making in a gentrified neighbourhood. *Urban Studies*, 46(8), 1593-1610.

Boers, J., Steden, R. V., & Boutellier, J. C. J. (2008). Het effect van positieve en negatieve factoren op veiligheidsbeleving: een kwantitatieve studie onder inwoners van Amsterdam. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 3(7), 34-52.

Bolt, G., Phillips, D., & Van Kempen, R. (2010). Housing policy, (de)segregation and social mixing: An international perspective. *Housing Studies*, 25(2), 53-79.

Botterman, S., Hooghe, M., & Reeskens, T. (2012). 'One size fits all'? An empirical study into the multidimensionality of social cohesion indicators in Belgian local communities. *Urban Studies*, 49(1), 185-202.

Bourdieu, P. (1987). What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32, 1-17.

Boutellier, H. (2004). *The safety utopia*. Springer Netherlands.

Brandsen, T., Dekker, P., & Evers, A. (2010) Civiness in the governance and delivery of social services. Nomos: Baden-Baden.

Cassiers, T., & Kesteloot, C. (2012). Socio-spatial inequalities and social cohesion in European cities. *Urban Studies*, 49(9), 1909-1924.

Chan, J., To, H. P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273-302.

Dempsey, N. (2008). Does quality of the built environment affect social cohesion?. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers-Urban Design and Planning*, 161(3), 105-114.

Dekker, K. (2007). Social capital, neighbourhood attachment and participation in distressed urban areas. A case study in The Hague and Utrecht, the Netherlands. *Housing Studies*, 22(3), 355-379.

Dekker, K., & Bolt, G. (2005). Social cohesion in post-war estates in the Netherlands: Differences between socioeconomic and ethnic groups. *Urban Studies*, 42(13), 2447-2470.

Durkheim, E. (1893). *The division of labor in society*. Free Press: New York, Verenigde Staten.

Durkheim, E. [1897] (1951). *Suicide: A study in sociology*. Translated by John A. Spaulding and George Simpson. The Free Press.

Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2125-2143.

Foster, S., Knuiman, M., Hooper, P., Christian, H., & Giles-Corti, B. (2014). Do changes in residents' fear of crime impact their walking? Longitudinal results from RESIDE. *Preventive Medicine*, 62, 161-166.

Friedkin, N. E. (2004). Social cohesion. *Annual Review of Sociology*, 30, 409-425.

- Fukuyama, F. (1999) *The great disruption: Human nature and the reconstitution of social order*. Profile Books: Londen, Verenigd Koninkrijk.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Hsieh, C. C., & Pugh, M. D. (1993). Poverty, income inequality, and violent crime: A meta-analysis of recent aggregate data studies. *Criminal Justice Review*, 18(2), 182-202.
- Huygen, A., & De Meere, F. (2008). *De invloed en effecten van sociale samenhang*. Verwey-Jonker Instituut: Utrecht.
- Kearns, A., & Forrest, R. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban Studies*, 37(5-6), 995-1017.
- Van Kempen, R., & Bolt, G. (2009). Social cohesion, social mix and urban policies in the Netherlands. *Housing and the Built Environment*, 24, 457-475.
- Komter, A. E., Burgers, J. P., & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving: een verkennende studie over solidariteit en cohesie*. Amsterdam University Press: Amsterdam.
- Lynch, K.A. (1960). *The image of the city*. MIT Press: Londen, Verenigd Koninkrijk.
- Madanipour, A. (1998). Social exclusion and space. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment*. 14, (4) (1999), 425-428.
- Madanipour, A. (2003). *Public and private spaces of the city*. London/New York: Routledge.
- Maloutas, T., & Pantelidou Malouta, M. (2004). The glass menagerie of urban governance and social cohesion: Concepts and stakes/concepts as stakes. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(2), 449-465.
- Massey, D. (1991). The political place of locality studies. *Environment and Planning*, 23(2), 267-281.
- McGinn, A. P., Evenson, K. R., Herring, A. H., Huston, S. L., & Rodriguez, D. A. (2008). The association of perceived and objectively measured crime with physical activity: a cross-sectional analysis. *Journal of Physical Activity and Health*, 5(1), 117-131.
- Newman, O. (1972). *Defensible space: People and design in the violent city*. Architectural Press: Londen, Verenigd Koninkrijk.
- Noije, L. van & Wittebrood, K. (2007). Veiligheid. De sociale staat van Nederland, 213-244. Sociaal Cultureel Planbureau: Den Haag.
- Novy, A., Swiatek, D. C., & Moulaert, F. (2012). Social cohesion: A conceptual and political elucidation. *Urban Studies*, 49(9), 1873-1889.
- Oppelaar, J., & Wittebrood, K. (2006). Angstige burgers. Sociaal Cultureel Planbureau: Den Haag.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751.
- Putnam, R. D. (1993). Social capital and public affairs. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 5-19.
- Putnam, R. D. (2007). E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.
- Raad van Europa (2010). New strategy and council of Europe action plan for social cohesion. Council of Europe Press: Brussel, België.
- Ranci, C. (2011). Competitiveness and social cohesion in Western European cities. *Urban Studies*, 48(13), 2789-2804.
- RMO (2005). Eenheid, verscheidenheid en binding. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling: Den Haag.
- Ruijsbroek, A., Droomers, M., Groenewegen, P. P., Hardyns, W., & Stronks, K. (2015). Social safety, self-rated general health and physical activity: Changes in area crime, area safety feelings and the role of social cohesion. *Health & Place*, 31, 39-45.
- Schuyt, K. (2006). Zoek binding, maar ook tegenbinding. *Volkskrant*, 11 november 2006. <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/zoek-binding-maar-ook-tegenbinding~b1639769/>
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge University Press: Cambridge, Verenigd Koninkrijk.
- Tolsma, J., Van der Meer, T., & Gesthuizen, M. (2009). The impact of neighbourhood and municipality characteristics on social cohesion in the Netherlands. *Acta Politica*, 44(3), 286-313.

Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid: een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Aksant: Amsterdam.

Wittebrood, K., & van Beem, M. (2004). *Sociale veiligheid vergroten door gelegenheidsbeperking: wat werkt en wat niet?*. Sociaal Cultureel Planbureau: Den Haag.

Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden*. Den Haag: SCP.

WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Den Haag.

WRR (2015). *Vertrouwen in de buurt*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Den Haag.

WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op zelfredzaamheid*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Den Haag.

WRR (2018). *De nieuwe verscheidenheid: Diversiteit naar herkomst en de gevolgen voor sociale cohesie en economische groei*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Den Haag.

COLOFON

Opdrachtgever	Ministerie van Justitie en Veiligheid
Auteurs	A. Brock, MSc M. Kwakernaak, MSc Dr F.B.J. de Meere Prof. dr. J.C.J. Boutellier
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-90-5830-960-0

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, juni 2019

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.